

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ*

Ιστορική ανασκόπηση και κύρια θέματα

ΥΠΟ
ΜΙΧ. Κ. ΜΑΚΡΑΚΗ

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀνασκόπηση τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας μπο-
ροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ κύριο πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπισαν οἱ ἐκπρό-
σωποί της σὲ ὅλη τὴν πορεία τῆς ἔρευνάς τους εἶναι ἡ φύση τοῦ ἀντικειμένου
της: ἡ λεγόμενη θρησκευτικὴ ἀλήθεια. Μιὰ ἀλήθεια ποὺ ἀπευθύνεται στὴν
πίστη τοῦ ἀνθρώπου, ἀποτελώντας τὴν οὐσία τῆς θρησκείας. Καὶ ποὺ σὰν
τέτοια πρέπει νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῶν θρησκευτικῶν φαι-
νομένων, ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς θρησκείας καὶ ἀπὸ κάθε ἐκδήλωση
τῆς πίστεως (λατρεία, γραπτὰ μνημεῖα, μνημεῖα τῆς τέχνης κ.λπ.). Ἀπὸ
ἐκεῖνα δηλαδὴ ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως, ὅπως σχετίζεται ἡ
ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση ἐνὸς πράγματος μὲ τὴν ἐσωτερικὴ οὐσία του¹.

Σὲ αὐτὴ τὴν οὐσία τῆς θρησκευτικῆς ἀλήθειας ἀναφέρεται τὸ κύριο
πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 186 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Ὁ Εὐάγγ. Παπανοῦτσος, διακρίνοντας «τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ἀπὸ τῶν κυ-
ρίως ἀληθειῶν τῆς πίστεως», γράφει σχετικὰ μὲ τὰ πρῶτα ὅτι «ταῦτα ὡς πρὸς τὴν μέθοδον
καὶ τὰ κριτήρια ὑπάγονται εἰς τὴν καθόλου ἐπιστημονικὴν διερεύνησιν. Αἱ θεμελιώδεις ὁμῶς
δογματικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἀρχαί, αἱ ἀπαρτίζουσαι τὴν ὅλην κοσμοθεωρίαν ἐνὸς θρησκείας
— αὗται εἶναι αἱ κυρίως θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι, αἱ ὁποῖαι διδόναι τὸ ἰδιαιτέρον ἐκεῖνο νόημα
καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν ἐκείνην σημασίαν εἰς τὰ ποικίλα φαινόμενα τῆς θρησκείας, χάρις
εἰς τὸ ὁποῖον νόημα καὶ τὴν ὁποίαν σημασίαν ὀνομάζομεν τὰ φαινόμενα ταῦτα εἰδικῶς θρη-
σκευτικά, ὡς ἀνήκοντα εἰς ἰδίαν τινὰ καὶ αὐτοτελεῆ σφαῖραν τῆς γνώσεως. Περὶ τὰ θρησκευ-
τικὰ φαινόμενα ἀσχολεῖται ἡ Θεολογικὴ Ἐπιστήμη μὲ τὰς πολυνύμους διακλαδώσεις της,
τῶν θρησκευτικῶν ὁμῶς ἀληθειῶν τὴν κριτικὴν ἔρευναν (ἔχι ἀπλῶς τὴν συστηματικὴν ἐκ-
θεσιν, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς Δογματικῆς καὶ τῆς Θρησκευτικῆς Ἠθικῆς) ἐπωμίζεται ἡ
Φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἥτις ἀσχολεῖται περὶ τὴν διακρίβωσιν τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀξίας
των» (Ε. Π. Παπανοῦτσου, «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας», τ.
ΚΕ', σ. 311).

φύση της ή αλήθεια αυτή είναι διαφορετική από την καθαρά φιλοσοφική ή επιστημονική ή οποιαδήποτε άλλη αλήθεια. Γι' αυτό από την αρχή κιόλας απασχόλησε τους διάφορους έρευνητές το πρόβλημα για τη σχέση ανάμεσα στην πίστη και στη γνώση, ένα πρόβλημα καθοριστικό για τη γραμμή που ακολουθήσαν στην κατοπινή τους έρευνα. Γιατί, ανάλογα με τη λύση που έδωκαν σ' αυτό, διαμόρφωσαν τις φιλοσοφικές θεωρίες τους για τη θρησκεία. Έτσι, άλλοι μίλησαν για την αντικειμενική πραγματικότητα και την αυτοτέλεια της θρησκείας, άλλοι για την εξάρτησή της από την ήθική, άλλοι για την απόρροιά της από την ανθρώπινη ψυχή, από τον ίδιο τον άνθρωπο δηλαδή, ως δικό του δημιούργημα, και άλλοι για άλλα.

Απ' όλες αυτές τις θεωρίες που τις παρακολούθησαμε κατά την ιστορική τους εξέλιξη στο πρώτο τμήμα της μελέτης μας, απομονώσαμε, στο δεύτερο τμήμα της, τρία σημαντικά θέματα που νομίζουμε πως είναι και τα πιο βασικά, αφού βγαίνουν από τον ίδιο τον όρισμό της θρησκείας ως δεσμού του ανθρώπου με το Θεό. Τα θέματα αυτά αναφέρονται στο αντικείμενο της θρησκείας (το Θεό), στο δεσμό του με το υποκείμενο (την ανθρώπινη ψυχή) και στο αποτέλεσμα αυτού του δεσμού του υποκειμένου με το αντικείμενο (τη λύτρωση). Στην πραγματικότητα πρόκειται για τις τρεις ιδέες: το Θεό, την άθανασία και την ελευθερία, που ο Kant τις κατατάσσει στα «πράγματα καθεαυτά», μολονότι ο φιλόσοφος του Königsberg, χαρακτηρίζοντας τις παραπάνω ιδέες ως «αιτήματα του πρακτικού λόγου», τις εξαρτά από την ήθική και όχι από τη θρησκεία².

Οι ιδέες αυτές, τα τρία βασικά θέματα της θρησκευοφιλοσοφίας, με το ν' ανήκουν πρωταρχικά στη θρησκεία που είναι ανεξάρτητη περιοχή, έχουν δική τους αυτοτέλεια. Παρά την αυτοτέλειά τους όμως αυτή, θα μπορούσαμε ωστόσο να πούμε ότι το τρίτο θέμα ειδικά (ή λύτρωση, ή ελευθερία) περι-κλείει και τα δυο άλλα. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι η λύτρωση ή η σωτηρία, ή μετάνοια δηλαδή ως μεταστροφή σε μια νέα ζωή είναι συνάμα στροφή προς το Θεό και προς το έσωτερικό του ανθρώπου, τον αιώνιο κόσμο της ψυχής. Είναι επομένως βίωση της ιδέας του Θεού και της άθανασίας. Με αυτή την έννοια ή μετά-νοια ως αλλαγή του νοῦ, τρόπου σκέψης, σε μια νέα κατεύθυνση ζωής αποτελεί μια βασική ορθόδοξη γνωσιολογική κατηγορία. Είναι μια προσωπική εμπειρία που αποκτά ο άνθρωπος με την αναγέννησή του σε νέο άνθρωπο, με τη μεταμόρφωσή του από τον πιο μεγάλο άμαρτωλό στον πιο με-

2. Ο Kant διαπραγματεύεται τις τρεις αυτές ιδέες ή ήθικα αιτήματα στο έργο του *Kritik der praktischen Vernunft*, Μέρ. Α', βιβλ. II, κεφ. II, §§ IV-VI (Βλ. δ. π., τ. 7, σ. 252-66). 'Ως αιτήματα του πρακτικού λόγου δεν μπορούμε να τα γνωρίσουμε με το λογικό (τον καθαρό λόγο).

γάλο ἅγιο πού εἶναι τὸ μεγαλύτερο θ α ὕ μ α³. Ἡ ὑποκειμενικὴ πραγματικότης αὐτοῦ τοῦ θαύματος εἶναι συνάμα καὶ μιὰ διαπίστωση τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητος τόσο τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ πού στ' ὄνομά του συντελεῖται ἓνα τέτοιο θαῦμα ὅσο καὶ τῆς ἀθανασίας, τῆς αἰωνιότητος, μὲ τὴν ὁποία νιώθει νὰ συνδέεται καθέννας πού θὰ ζήσει μέσα του αὐτὸ τὸ θαῦμα.

Ἔτσι ἡ μετάνοια, ἡ σωτηρία, ἡ λύτρωση ὡς ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ κακὸ (καὶ ἰδιαίτερα τὸ θάνατο, τὸ φυσικὸ καὶ τὸν πνευματικὸ) καὶ συνδιαλλαγὴ μὲ τὸ Θεό, ὡς πνευματικὴ ἀνάσταση στὴν αἰωνιότητα, περικλείει τόσο τὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ ὅσο καὶ τὴν ἰδέα τῆς ἀθανασίας, ἀποτελώντας τὸ σκοπὸ⁴, τὸ κύριο νόημα κάθε θρησκείας⁵. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, «ἡ Θρησκεία παρέχει κ υ ρ ί ω ς τὴν λύσιν, τὴν σωτηρίαν, τὴν λύτρωσιν»⁶, «δὲν εἶναι ἀπλῶς κῶδιξ ἠθικὸς ἀλλὰ λ υ τ ρ ῶ σ ε ω ς ε ὕ α γ γ έ λ ι ο ν»⁷.

Ὅμως γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ σχετικὰ μὲ τὴ λύτρωση, καθὼς καὶ γιὰ τὰ δυὸ ἄλλα πού ἀναφέρονται στὸ Θεὸ καὶ τὴν ἀθανασία, καὶ γιὰ τὰ τρία θέματα, ὅπως τὰ καθορίσαμε στὸ δεύτερο τμῆμα τῆς μελέτης μας μὲ βάση τὸν ὀρισμὸ τῆς θρησκείας καὶ τὴν ἱστορικὴ της ἐξέλιξη σὲ σχέση μὲ τὴ φιλοσοφία ὡς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας, πρέπει νὰ κάνουμε ἀναλυτικὴ ἔρευνα σὲ μιὰ ἰδιαίτερή μας ἐργασία. Σ' αὐτὴ, παράλληλα μὲ τὴ θεωρητικὴ ἀνάπτυξη, θὰ ἐπιδιώξουμε καὶ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν θεμάτων μὲ τὴν ἀπεικόνισή τους σὲ διάφορες «προσωπογραφίες» τῆς λογοτεχνίας (πεζογραφία, ποίηση, θέατρο)⁸.

3. Πρβλ. Ἰωάν. ιδ' 12.

4. Βλ. J. R. Everett, δ. π., σ. 344.

5. Βλ. I. N. Λούβαρι, Συμπόσιον Ὁσίων, τ. Β', σ. 141.

6. Ε. Π. Παπανοῦτσου, δ. π., τ. ΚΕ', σ. 349.

7. Στὸ ἴδιο, σ. 340. Τὸ βασικὸ αὐτὸ θέμα γιὰ τὴ λύτρωση στὴ σχέση του μὲ τὸ Θεὸ καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς ἀποτελεῖ τὸ κύριο θέμα τῶν τριῶν διατριβῶν μας πού ἀναφέρονται στὸ ἴδιο γνωστὸ ἀντικείμενο τῆς θρησκευτοφιλοσοφίας: *The Life of the Spirit in George Santayana and its Application to the Idea of Christ* [After G. Santayana's last work: *The Idea of Christ in the Gospels or God in Man*], dissertation for M. A. in Philosophy, University of [Berkeley] California (1962), Ἡ αἵσθησις τοῦ θανάτου καὶ ὁ πόθος τῆς λυτρώσεως εἰς τὸν Α. Τολστόη ἐν ἰδιαιτέρᾳ ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ἔργον αὐτοῦ: Ἀνάστασις, διατριβὴ ἐπὶ διδασκαλίᾳ, Παν/μιον Ἀθηνῶν (1978), Ἡ λυτρωτικὴ δύναμις τοῦ πόνου στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Φιόντορ Ντοστογιέφσκι, ἰδιαίτερα στὸ τελευταῖο τοῦ ἔργου: Ἀδελφοὶ Καραμάζοφ, διατριβὴ ἐπὶ ὕμνησιν, Παν/μιο Ἀθηνῶν (1984).

8. Μὲ τὴ λογοτεχνικὴ ἀπεικόνιση αὐτῶν τῶν θεμάτων ἀσχολεῖται ἓνα νέο μάθημα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, πού καθιερώθηκε μὲ εἰσήγηση τοῦ ἀειμνήστου καθηγητῆ Νικ. Νησιώτη. Πρόκειται γιὰ τὸ μάθημα «Φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ ἀνάλυση τῆς Λογοτεχνίας» πού, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ὀνομασίκα του, εἶναι ἓνας συνδυασμὸς φιλοσοφίας, θεολογίας (ἢ θρησκείας) καὶ λογοτεχνίας (τέχνης γενικᾶ). Καὶ πού γι' αὐτὸ θὰ μπορούσε, ὡς ἀπεικόνιση φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν ἢ θρησκευτικῶν ἰδεῶν (τοῦ θρησκευτοφιλοσοφικοῦ δηλαδὴ περιεχομένου), νὰ θεωρηθεῖ ὡς προέκταση τοῦ μαθήματος τῆς «Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας».

Σε πρόσωπα δηλαδή ἢ χαρακτηῖρες, καθὼς καὶ σὲ περιστατικά ποὺ διαμορφώνουν τὸ χαρακτήρα, τὴ ζωὴ, τὴν ἱστορία ἡρώων καὶ ἡρωίδων τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας. Εἰδικὰ μάλιστα τῆς ρωσικῆς, καὶ ἀκόμα εἰδικότερα τῆς λογοτεχνίας τοῦ Ντοστογιέφσκι. Μὲ παραδείγματα δηλαδή ἀπὸ τὰ μυθιστορήματά του, ὅπως αὐτὰ ποὺ ἀναφέραμε ἤδη μὲ συντομία στὸ δεύτερο τμῆμα τῆς μελέτης αὐτῆς⁹.

9. Βλ. τὰ παραδείγματα ἀπὸ μυθιστορήματα τοῦ Ντοστογιέφσκι στὸ Β', 1, γ', 2, β', 3, γ' αὐτῆς τῆς μελέτης μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΕΠΙΛΟΓΗ)

Στὸν παρακάτω κατάλογο, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα βιβλία καὶ ἄρθρα ποὺ σημειώνονται ἐδῶ μὲ ἀστερίσκο (ἐξήντα περίπου), δὲν συμπεριλαμβάνονται ὅσα ἐπιπλέον χρησιμοποιοῦν-
θησαν (σχεδὸν ἑκατὸν πενήντα) γιὰ τὴ σύνταξη αὐτῆς τῆς μελέτης, μὲ σχετικὲς παραπομπὲς
ἢ καὶ μὲ ἀπλὴ ἀναφορὰ τοὺς στίς ὑποσημειώσεις. Περιέχονται μονάχα, συμπληρωματικά,
γιὰ πληρέστερη ἐνημέρωση, βιβλία καὶ ἄρθρα μ' ἐπιλογὴ ἀπὸ τὴν πλούσια θρησκευτικοφιλο-
σοφικὴ βιβλιογραφία ποὺ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενό μας. "Ὅσον ἀφορᾷ τὴν
κατάταξιν τοῦ βιβλιογραφικοῦ μας ὕλικου (πάνω ἀπὸ 300 τίτλοι) σὲ τέσσερις ἐνότητες (Α',
Β', Γ', Δ'), ἀκολούθησαμε τὴν ἴδια σειρὰ τῆς μελέτης μας ποὺ διαιρεῖται σὲ δύο τμήματα.
"Ἔτσι οἱ δύο πρῶτες ἐνότητες (Α' καὶ Β') ἀναφέρονται στὸ πρῶτο τοῦ τμήματος: «Ἱστορικὴ
ἀνασκόπηση τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας» ποὺ γι' αὐτὸ καὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἐνταχθοῦν
κάτω ἀπὸ τὸ γενικὸν τίτλο «Ἱστορικὴ βιβλιογραφία». Ἡ τρίτη ἐνότητα ἀναφέρεται στὸ δεύ-
τερο τμήμα της: «Κύρια θέματα τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας», μὲ τὴ δυνατότητα καὶ ἐδῶ
νὰ δοθεῖ ὁ τίτλος «Θεματικὴ βιβλιογραφία». Ἡ τελευταία (Δ') ἐνότητα περιλαμβάνει τὴν
ἐλληνικὴ βιβλιογραφία (ἐπιλογὴ). Δηλαδή βιβλία καὶ ἄρθρα γραμμένα ἀπευθείας στὰ ἐλ-
ληνικά, καθὼς καὶ ξένα βιβλία σ' ἐλληνικὴ μετάφραση. Μιὰ γενικὴ παρατήρηση ἰσχύει γιὰ
ὀρισμένα βιβλία ποὺ θίγουν περισσότερα ἀπὸ ἓνα θέμα. Μολονότι τὰ βιβλία αὐτὰ ἀνήκουν,
σύμφωνα μὲ τὴ διάταξί τους, σὲ μιὰ συγκεκριμένη κατηγορίαν, θὰ μπορούσαν ὥστόσο νὰ
πάρουν καὶ μιὰν ἄλλην θέσιν μέσα στὴ βιβλιογραφία. "Ὅπου χρειάζεται λοιπὸν μιὰ δεύτερη
ἢ καὶ τρίτη ἀναφορὰ τους, περιορίζομαστε μονάχα στ' ὄνομα τοῦ συγγραφέα καὶ στὸν τίτλο
τους, καμιά φορὰ καὶ στὸ χρόνο ποὺ ἐκδόθηκαν, ἀποφεύγοντας κάθε ἄλλη ἐπανάληψιν ἀπὸ
τὰ ὑπόλοιπα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα.

Α'. ENNOIA KAI PERIECHOMENO THS ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ THS ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

1. Ἡ θρησκεία ὡς ἀντικείμενο φιλοσοφικῆς ἔρευνας.

- Bender, W., Das Wesen der Religion und die Grundgesetze der Kirchenbildung, Bonn 1888.
Brightman, Edgar Sheffield, Religious Values, New York, The Abingdon Press, 1925.
Brunner, Otto, Die Religion, eine philosophische Untersuchung auf geschichtlicher Grundlage, Freiburg im Breisgau, Verlag Herder, 1956.
Butler, J., The Analogy of Religion, Natural and Revealed, to the Constitution and Course of Nature, Oxford, Oxford University Press, (1736)1844.
Drews, A., Die Religion als Selbstbewusstsein Gottes, eine philosoph. Untersuchung über das Wesen der Religion, Jena und Leipzig 1906.
Eucken, R., Der Wahrheitsgehalt der Religion* (ἀγγλ. μετφρ. Truth of Religion), Leipzig 1901.

- Feuerbach, Ludwig, Das Wesen des Christentums, Leipzig, Druck und Verlag von Philipp Reclam jun. (1841)1904.
- , Das Wesen der Religion, Stuttgart, A. Kröner, (1845)1938.
- Filippides, Leonidas, «Θρησκεία. Ein versuch zu endgültiger Etymologie des Wortes», Θεολογία, τ. ΑΒ' (Ιαν.-Μαρτ.) 1961, σ. 5-11. 'Ανάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας», Ἀθῆναι 1961.
- Hecker, Julius F., Religion and Communism, London, Chapman and Hall, Ltd., 1933.
- Heiler, Friedrich, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart 1961.
- Lang, Albert, Wesen und Wahrheit der Religion, München, Max Huber Verlag, 1957.
- Lyman, Eugene William, The Meaning and Truth of Religion, New York, Charles Scribner's Sons, 1933.
- Martin, Everett Dean, The Mystery of Religion, New York, Harper and Brothers, 1924.
- Marx, Karl - Engels, Friedrich, Religion ist das Opium Volks, Zürich, Ring-Verlag, 1934.
- McTaggart, J. M. E., Some Dogmas of Religion, London, Edward Arnold, 1906.
- Pfleiderer, Otto, Das Wesen der Religion, Leipzig, Fues's Verlag (R. Reissland), 1878.
- Schleiermacher, F. E. D., Über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächten*, Berlin, Johann Friedrich Unger, 1799 (Hrsg. von Otto Braum, Leipzig 1911).
- Simmel, G., Die Religion, 2. Auflage. Frankfurt am Main 1912.
- Smart, Ninian, «Study of Religion: Philosophy of Religion»*, The New Encyclopaedia Britannica, Publisher: Helen Heningway, Berton, τ. 15 (1980), σ. 622-623.
- Tolstoy, L., Chto takoye religiya i v chem sushechnost yeyo (Τι είναι θρησκεία και σε τί ἐγκρίνεται ή οὐσία της)*, Polnoye sobraniye sochineni L. N. Tolstovo (Τὰ ἅπαντα τοῦ Λ. Ν. Τολστόη), Yubileinoye izdaniye v 90 tomakh (Ἰωβηλαίος ἐκδοση σε 90 τόμους), Moskva, Gosizdat, 1928-1958, τ. 35.
- Ἐδῶ θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ συμπεριληφθεῖ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Kurt Kessler, Das Problem der Religion in der Gegenwartsphilosophie (1920).

2. Κύριο πρόβλημα, μέθοδος καὶ σχέση τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας μετὰ τῆς φιλοσοφικῆς θεολογίας.

Βιβλία ποὺ ἀναφέρονται στὸ κύριο πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας γιὰ τὴν θρησκευτικὴ ἀλήθεια, γιὰ τὴν σχέση δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφίαν καὶ στὴν θρησκείαν, ἢ στὴ γνώση καὶ στὴν πίστη, εἶναι τὰ παρακάτω:

- Bennett, Charles, The Dilemma of Religious Knowledge, New Haven, Yale University Press, 1931.
- Bertocci, Peter Anthony, The Empirical Argument for God in Late British Thought, Cambridge, Harvard University Press, 1938.

- Braithwaite, R. B., *An Empiricist's View of the Nature of Religious Belief*, Cambridge, Cambridge University Press, 1955.
- Collingwood, R. G., *Faith and Reason*, edited by Lionel Rubinoff, Chicago, Quadrangle, 1968.
- Eucken, R., *Hauptprobleme der Religionsphilosophie der Gegenwart**, 4. bis 5. Auflage. Berlin 1912.
- Frank, Erich, *Philosophical Understanding and Religious Truth*, London, Oxford University Press, 1945.
- Gill, Jerry H. (ed.), *Philosophy and Religion, Some Contemporary Perspectives*, Minneapolis, Minn., Burgess Publishing Co., 1968.
- Heinz, Robert Schlette, *Skeptische Religionsphilosophie, Zur Kritik der Pietät*, Freiburg, Verlag Rombach, 1972.
- Hick, John, *Faith and Knowledge*, 2nd edition, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, [x.x.].
- , *Faith and the Philosophy*, edited by John Hick, New York (London-Melbourne-Toronto), St. Martin's Press, (1964) 1966.
- Kaufmann, W., *Critique of Religion and Philosophy**, Garden City, New York, Doubleday and Co., Inc., 1961.
- Kellenberger, J., *Religious Discovery: Faith and Knowledge*, Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1972.
- Mahoney, C. K., *The Religious Mind*, New York, The Macmillan Company, 1927.
- Mitchell, Basil (ed.), *Faith and Logic*, London, Allen & Unwin, 1957.
- , «Faith and Reason: A False Antithesis?», *Religious Studies*, τ. 16 (1980), σ. 131-44.
- Philips, D. Z., *Faith and Philosophical Inquiry*, London 1970.
- Pratt, James Bisset., *The Religious Consciousness*, New York, Macmillan Company, 1940.
- Santoni, Ronald E. (ed.), *Religious Language and the Problem of Religious Knowledge*, Bloomington, Indiana University Press, 1968.
- Smart, Ninian, *Reasons and Faiths: An investigation of religious discourse, Christian and non-Christian*, London, Routledge & Kegan Paul, 1958.
- , *Philosophers and Religious Truth*, London, S.C.M. Press, 1964 (2nd edition, New York, Macmillan Company, 1969).
- Waterhouse, Eric S., *The Philosophy of Religious Experience*, London, The Epworth Press, 1923.
- Τὰ παρακάτω βιβλία αναφέρονται στη μέθοδο και στη σχέση της φιλοσοφίας της θρησκείας με τη φιλοσοφική θεολογία.
- Blondel, Maurice, *Zur Methode der Religionsphilosophie*, eingeleitet von Hans Jürgen Verweyen, Einsiedeln, Johannes Verlag, 1974.
- Flew, A. - MacIntyre, A. (Eds.), *New Essays in Philosophical Theology**, London, S.C.M. Press, 1955 (A collection of essays by sixteen contemporary British philosophers).
- Hessen, Johannes, *Religionsphilosophie*, 2 Bde, München, Reinhardt, 1955 (β' έκδ.), ιδιαίτερα Bd 1: Methoden und Gestalten der Religionsphilosophie.

Nygren, Anders, Sinn und Methode, Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Religionsphilosophie und einer wissenschaftlichen Theologie, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.

Ross, James F., Philosophical Theology, Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1969.

Tennant, F. R., Philosophical Theology, Cambridge, University Press, τ. 1 (1928), τ. 2 (1930).

3. Εισαγωγές και έγχειρίδια της φιλοσοφίας της θρησκείας.

Με τον τίτλο Εισαγωγή στη φιλοσοφία της θρησκείας (Einführung in die Religionsphilosophie, Introduction to the Philosophy of Religion) ή με παρόμοιους τίτλους, έχουν κυκλοφορήσει πολυάριθμα βιβλία από τα οποία αναφέρουμε τα παρακάτω:

Capitan, William H., Philosophy of Religion: An Introduction, Indianapolis-New York, (Pegasus) The Bobbs-Merrill Company, Inc., 1972 (Supplementary Bibliography, σ. 207-209).

Dupré, W., Einführung in die Religionsphilosophie, Stuttgart, Kolhammer, 1985.

Gese, Paul, Einleitung in die Religionsphilosophie, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1918.

Hubbeling, Hubertus G., Einführung in die Religionsphilosophie, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1981 (Bibliographische Hinweise, σ. 197-208).

Hudson, W. D., A Philosophical Approach to Religion, London 1974.

Mann, Ulrich, Einführung in die Religionsphilosophie, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1970.

Rowe, William L., Philosophy of Religion: An Introduction, Belmont, Calif., Wadsworth, 1978.

Στα παραπάνω βιβλία πρέπει να προστεθεί και το βιβλίο An Introduction to the Philosophy of Religion του J. Caird (1880), καθώς και τα βιβλία με τον ίδιο τίτλο (Einführung in die Religionsphilosophie) του P. Kalweit (2. Auflage. 1921) και του H. Straubinger (1929).

Από πλήθος βιβλίων με τον τίτλο Φιλοσοφία της θρησκείας (Religionsphilosophie, Philosophy of Religion), είναι και τα ακόλουθα:

Brightmann, Edgar Sheffield, A Philosophy of Religion, New York, Greenwood Press, Publishers, 1969 (Historical Bibliography, σ. 490-94, General Bibliography, σ. 495-522).

Brody, Baruch A (ed.), Readings in the Philosophy of Religion, edited by Baruch A. Brody, Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall, 1974.

Brunner, Emil, The Philosophy of Religion, New York, Charles Scribner's Sons, 1937 (γερμ. έκδ. 1927).

Dillroth, J. G. F., Vorlesungen über Religionsphilosophie, Leipzig 1844.

Duméry, Henry, Philosophie de Religion: Essai sur la signification du Christianisme, Paris, Presses Universitaires de France, 1957, τ. 1 και 2 (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine, fondée par Félix Alcan).

Fichte, Johann Gottlieb, Religionsphilosophische Schriften στα Samtliche Werke (έκδ. J. H. Fichte, σέ 8 τόμ., Berlin, Verlag von Veit und Comp., 1845-46), τ. 5.

- Galloway, George, *The Philosophy of Religion*, Edinburgh, T. & T. Clark, 1914 και New York, Charles Scribner's Sons, 1914.
- Hegel, G. W. F., *Religionsphilosophie**, Hrsg. von Arthur Drews, Jena und Leipzig 1905.
- , *Vorlesungen über die Philosophie der Religion**, στα *Sämtliche Werke Jubiläumsausgabe* (Hrsg. von Hermann Glockner, σέ 20 τόμ., Stuttgart, Fr. Frommans Verlag, 1928-1939, γ' έκδ. 1957), τ. 15. Το έργο αυτό εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1832, μετά το θάνατο του Hegel. 'Αγγλ. μετφρ. *Lectures on the Philosophy of Religion*, 3 vols., trans. E. B. Speirs and J. Burdon Sanderson, New York Humanities Press, 1962.
- Hessen, Johannes, *Religionsphilosophie*, 2 Bde, ιδιαιτέρως Bd 2: *System der Religionsphilosophie*.
- Hick, John, *Philosophy of Religion*, Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, Inc., 1963 (*Educations of Philosophy Series*).
- Höffding, Harald, *Religionsphilosophie*, γερμ. μετφρ. Bendixen, Leipzig 1901, άγγλ. μετφρ. *The Philosophy of Religion*, London, Macmillan and Company, Ltd., 1906. Το έργο αυτό του δανοῦ συγγραφέα H. Höffding που μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες, έγινε γνωστό για την αντίληψή του σχετικά με τη θρησκεία ως στηριζόμενη στο άξίωμα της διατήρησης των άξιων.
- Holm, Sören, *Religionsphilosophi*, Köbenhavn, Munksgaard, 1955.
- Hügel, Baron Friedrich von, *Essays and Addresses on the Philosophy of Religion*, Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1974.
- Kessler, Kurt, *Religionsphilosophie*, Bielefeld und Leipzig, Bücherei der Volkshochschule, 1927.
- Lester-Garland, L. V., *The Religious Philosophy of Baron F. von Hügel*, London, Dent, 1933.
- Lewis, H. P., *Philosophy of Religion*, London, Cox & Wyman Ltd, 1965 (β' έκδ. στα Teach Yourself Books, 1969, γ' έκδ. σε paperback, 1972).
- McPherson, T., *The Philosophy of Religion*, London, D. Van Nostrand Company, Ltd, 1965 (*Bibliography*, σ. 197-201).
- Ortega y Gasset, Paul, *Philosophie de la religion. Synthèse critique des systèmes contemporains en fonction d'un réalisme personnaliste et communautaire*, Louvain-Paris 1948, σέ 2 τόμ. (Παλαιότερη έκδ.: Paris, Desclée De Brouwer, 1937).
- Popkin, Richard H. - Stroll, Avrum, *Philosophy Made Simple**, London, Heinemann, 1981 («*Philosophy of Religion*», σ. 140-166).
- Price, H. H., *Essay's in the Philosophy of Religion, Based on the Sarum Lectures 1971*, Oxford, At the Clarendon Press, 1972.
- Pringle-Pattison, A. Seth, *Studies in the Philosophy of Religion*, Oxford, Clarendon Press, 1930.
- Sabatier, August, *Esquisse d'une Philosophie de la Religion d'après la psychologie et l'histoire*, Paris, Librairie Fischbacher, 1898.
- Saisset, Émile, *Essai de la Philosophie religieuse*, troisième édition, Paris, Charpentier Éditeur, 1862, 2 τόμ.
- Schaeffler, Richard, *Religionsphilosophie, Handbuch Philosophie*, Freiburg und München. Verlag Karl Alber, 1983.
- Scholz, Heinrich D., *Religionsphilosophie*, zweite neuverfasste Ausgabe,

- Berlin, Verlag von Reuther & Reichard, 1922 (Photomechanische: Berlin-New York 1974).
- Siebeck, Hermann, Lehrbuch der Religionsphilosophie, Freiburg im Breisgau und Leipzig, Akademische Verlagsbuchhandlung von J. C. B. Mohr, 1893.
- Söe, N. H., Religionsphilosophie, Ein Studienbuch, München, Chr. Kaiser Verlag, 1967.
- Tillich, Paul, Religionsphilosophie, zweite Auflage, Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz, W. Kohlhammer Verlag, 1969.
- Trillhaas, Wolfgang, Religionsphilosophie, Berlin - New York, Walter de Gruyter, 1972.
- Troeltsch, Ernst, «Religionsphilosophie», Die Philosophie im Beginn des 20. Jahrhunderts, Festschrift für Kuno Fischer, Heidelberg, (1904) 1907 (Hrsg. von W. Windelband), τ. 1, σ. 423-86.
- Trueblood, David Elton, Philosophy of Religion, Westport Connecticut, Greenwood Press, Publishers, 1975 (ἐπανεξέδοση).
- Welte, Bernhard, Religionsphilosophie, zweite Auflage, Freiburg-Basel-Wien, Verlag Herder, 1979.
- Wright, William Kelley, A Student's Philosophy of Religion, New York, The Macmillan Company, (1922) 1935.

Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε ἐπίσης καὶ τὰ βιβλία τοῦ Otto Pfleiderer, Religionsphilosophie (1879), τοῦ Ed. von Hartmann, Religionsphilosophie (1888) καὶ τοῦ G. T. Ladd, Philosophy of Religion (1905).

Β'. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

1. Ἡ θεμελίωση καὶ ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας γενικά.

- Charlesworth, M. J., Philosophy of Religion: The Historic Approaches, London - New York, The Macmillan Press Ltd, 1972.
- Drobisch, Moriss Wilhelm, Grundlehren der Religionsphilosophie, Leipzig, Verlag von Leopold Voss, 1840.
- Mann, U., Theologische Religionsphilosophie im Grundriss, Hamburg 1961.
- Pfleiderer, Otto, Geschichte der Religionsphilosophie von Spinoza bis auf die Gegenwart, dritte, erweiterte Auflage, Berlin, Druck und Verlag von Georg Reimer, τ. 1 (1883), τ. 2 (1884).
- Pünjer, G. Ch. Bernhard, Geschichte der Christlichen Religionsphilosophie, Seit der Reformation in zwei Bänden (erster Band bis auf Kant), Braunschweig, C. A. Schwetsche und Sohn (M. Bruhn), 1880.
- Rahner, Karl, Hörer des Wortes. Zur Grundlegung einer Religionsphilosophie, Freiburg im Breisgau, Herder, 1973.
- Rémusat, Charles de, Philosophie religieuse de la Théologie naturelle, Paris, Germer Baillière, Librairie-éditeur, 1864.
- Smart, Ninian, Historical Selections in the Philosophy of Religion, London, S.C.M. Press, 1962.

Zenkovsky, B., Histoire de la philosophie russe*, trad. par C. Andronikoff, 5e édition, Paris, Gallimard, 1954, 2 τόμ. (ρωσ. Istoriya russkoi filosofii, Parizh, YMCA - Press, 1948, 2 τόμ.).

*Αναφέρουμε ἐδῶ καὶ τὰ βιβλία τοῦ Johannes Hessen, Die Religionsphilosophie des Neukantianismus (1924) καὶ τοῦ Maurice Nedoncelle, La philosophie religieuse en Grande Bretagne (1933).

2. Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸν Κάντ.

Ἀρχαιότητα, Μεσαίωνας (ἰδιαίτερα ὁ Αὐγουστίνος καὶ ὁ Ἀκινάτης) καὶ Ἀναγέννηση.

Copleston, Frederick, S. J., A History of Philosophy, vol. II, Mediaeval Philosophy: Augustine to Scotus, London, Burns Oates & Washbourne Ltd., Publishers to the Holy See, 1950.

Gilson, Étienne, Introduction à l'étude de Saint Augustin, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, (1948) 1982.

—, L'esprit de la Philosophie médiévale, deuxième édition revue, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1983.

—, Le thomisme: Introduction à la Philosophie de Saint Thomas d'Aquin, sixième édition revue, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1983.

Grunewald, Heidemarie, Die Religionsphilosophie des Nikolaus Cusanus und die Konzeption einer Religionsphilosophie bei Giordano Bruno, 2. verbesserte Auflage, Hildesheim, Gerstenberg Verlag, 1977.

Jaeger, Werner, The Theology of the Early Greek Philosophers, Gifford Lectures 1936, Oxford, Clarendon Press, 1947.

McIntyre J., St. Anselm and his Critics, Edinburgh, Oliver & Boyd, 1954.

Oakeley, Hilda D., «The Religious Element in Plato's Philosophy», International Journal of Ethics, τ. 3 (1926), σ. 67-80.

Pascal: τὸ ἐπιχείρημά του γιὰ τὸ «στοίχημα».

Cargile, James, «Pascal's Wager», στὸ συλλογ. ἔργο Contemporary Philosophy of Religion, edited by S. M. Cahn and D. Sharz, New York, Oxford, Oxford University Press, 1982, σ. 229-36.

Dalton, Peter C., «Pascal's Wager: The First Argument», International Journal for Philosophy of Religion, τ. 7 (1976), σ. 346-68.

—, «Pascal's Wager: The Second Argument», Southern Journal of Philosophy, τ. 13 (1975), σ. 31-46.

Hacking, Ian., «The Logic of Pascal's Wager», American Philosophical Quarterly, τ. 9 (1972), σ. 186-92.

Martin, Michael, «On Four Critiques of Pascal's Wager», Sophia, ἀρ. 14 (1975), σ. 1-11.

Nicholl, Larimore Reid, «Pascal's Wager: The Best Is Off», Philosophy and Philosophical Review, τ. 39 (1978), σ. 274-80.

Leibniz, J.-J. Rousseau καὶ D. Hume.

Gaskin, J. C. A., «God, Hume, and Natural Belief», Philosophy, τ. 49 (1974), σ. 281-94.

Hume, David, *Dialogues Concerning Natural Religion**, edited by Norman Kemp Smith, Oxford, Clarendon Press, 1935 ('Επίσης 2nd ed., London and Edinburg, Nelson, 1947). Με το έργο αυτό που εκδόθηκε το 1799, μετά το θάνατο του Hume, μαζί με το άλλο του έργου *The Natural History of Religion* που εκδόθηκε το 1755, πιστεύει ο Edgar Sheffield Brightman πως αρχίζει κανονικά η φιλοσοφία της θρησκείας ως ιδιαίτερος κλάδος της φιλοσοφίας (E. Sh. Brightman, *δ. π.*, σ. 26).

Nedergaard-Hansen, Leif, *Bayle og Leibniz' Drøftelse af Theodice-Problem*, København, Munksgaard, 1965, 2 τόμ.

Rousseau, Jean-Jacques, *Religious Writings*, edited by Ronald Grimsey, Oxford, Clarendon Press, 1970.

‘Η φιλοσοφία της θρησκείας του Kant.

Bruch, Jean-Louis, *La Philosophie religieuse de Kant**, Paris, Aubier, Editions Montaigne, 1968.

Kant, Immanuel, *Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft**, Hers. v. K. Vorlaender, 3. Auflage. Leipzig, (1793)1903. Το έργο αυτό που μεταφράστηκε με τον τίτλο *Religion within the Limits of Reason Alone* (trans. T. M. Greene and H. H. Hudson, Chicago, The Open Court Publishing, 1934) ή με τον τίτλο *Religion within the Boundary of Pure Reason* (trans. J. W. Semple; Edinburg, Thomas Clark, 1938) αποτελεί μια σκιαγραφή της φιλοσοφίας της θρησκείας του Kant. Όπωςδήποτε μέσα στα γενικότερα πλαίσια της θρησκευτικής φιλοσοφίας του πρέπει να τοποθετήσουμε και τις τρεις Κριτικές του: *Kritik der reinen Vernunft* (1781), *Kritik der praktischen Vernunft* (1788) και *Kritik der Urteilskraft* (1790).

Webb, C. C. J., *Kant's Philosophy of Religion*, Oxford, Clarendon Press, 1926.

Wood, A. W., *Kant's Rational Theology*, Ithaca, N.Y., 1978.

3. ‘Η φιλοσοφία της θρησκείας των Σλαϊερμάχερ, Χέγκελ, Κίρκεγκωρ και άλλων (Ντοστογιέφσκι, Σέστοφ, Μπερντιάγιεφ).

Adams, Robert Merrihew, «Kierkegaard's Argument Against Objective Reasoning in Religion», στο συλλογ. έργο *Contemporary Philosophy of Religion*, edited by S. M. Cahn - D. Shatz, *δ. π.*, σ. 213-28.

Evans, Stephen C., «Kierkegaard on Subjective Truth: Is God an Ethical Fiction?», *International Journal for Philosophy of Religion*, τ. 7(1976), σ. 288-99.

Garaudy, R., *Dieu est mort: Etude sur Hegel*, Paris 1962.

Hegel, G. W. F., «Die Positivität der Christlichen» (περ. 1795)*, *Hegels theologische Jugendschriften*, Hrsg. von H. Nohl, Tübingen, J. C. B. Mohr, 1907.

—, *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (Βλ. Α', 3 αὐτῆς τῆς Βιβλιογραφίας).

Himmelstrup, Jens, *Søren Kierkegaard: International Bibliografi*, København, Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck, 1962 (1955 τίτλοι).

Jørgensen, T. H., *Das religionsphilosophische Offenbarungsverständnis des späteren Schleiermacher*, Tübingen 1977.

Kierkegaard, Søren, Søren Kierkegaards Samlede Vaerker, α' έκδ. (τῶν Ἀπάντων τοῦ Kierkegaard) ἀπὸ τοῦς A. B. Drachmann, J. L. Heiberg καὶ H. O. Lange, τ. I-XIV, Κοπεγχάγη 1901-1906 (βραχ. SV), β' έκδ. τ. I-XV, Κοπεγχάγη 1920-36 καὶ γ' έκδ. ἀναθεωρημένη ἀπὸ τὸν Peter P. Rohde, τ. I-XX, Κοπεγχάγη 1962-64.

—, Frygt og Bæven (Φόβος καὶ τρόμος, 1843)*, SV, τ. III, σ. 53-168.

—, Philosophiske Smuler (Φιλοσοφικά ἀποσπάσματα, 1844)*, SV, τ. IV, σ. 171-72.

—, Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift (Τελικὸ μὴ ἐπιστημονικὸ ὑστερόγραφο, 1846)*, SV, τ. VII, σ. 1-549.

—, Sygdommen til Døten (Ἀσθένεια πρὸς θάνατον, 1849)*, SV, τ. XI, σ. 111-241.

—, Indövelse i Christendom (Ἀσκήση στὸ Χριστιανισμό, 1850)*, SV, τ. XII, σ. 1-239.

Lasson, G., Einführung in Hegels Religionsphilosophie, Leipzig 1930.

Leuge, Reinhard, Die ausserchristlichen Religionen bei Hegel, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1975.

Dostoyevski, Fyodor M., Polnoye sobraniye sochineni F. M. Dostoyevskovo v tridsati tomakh (Τὰ ἅπαντα τοῦ Φ. Μ. Ντοστογιέφσκι σὲ τριάντα τόμους) (βραχ. PSSD), Akademiya Nauk SSSR, Institut Russkoi Literatury (Pushkinski Dom), Leningrad, izd. «Nauka», 1972 κ.π. (τ. 29 kniga II, ὡς τὸ 1986).

—, Zapiski iz podpolye (Σημειώσεις [ἀναμνήσεις] ἀπὸ τὸ ὑπόγειο, 1863)*, PSSD, τ. 5, σ. 99 κ.π.

—, Prestupleniye i nakazaniye (Ἐγκλημα καὶ τιμωρία, 1866)*, PSSD, τ. 6, σ. 5 κ.π.

—, Idiôt (Ὁ ἡλίθιος, 1868)*, PSSD, τ. 8, σ. 5 κ.π.

—, Besy (Οἱ δαιμονιζόμενοι, 1871-72)*, PSSD, τ. 10, σ. 7 κ.π.

—, Bratya Karomazovy (Ἀδελφοὶ Καραμάζοφ, 1879-80)*, PSSD, τ. 14, σ. 5 κ.π. καὶ τ. 15, σ. 5 κ.π.

Pojman, Louis, «Kierkegaard on Justification on Belief», International Journal for Philosophy of Religion, τ. 8(1977), σ. 75-93.

Reardon, B. M. G., Hegel's Philosophy of Religion, London - New York 1977.

Reuter, Hans, S. Kierkegaards religionsphilosophische Gedanken im Verhältnis zu Hegels religionsphilosophischen System, Leipzig 1914.

Schleiermacher, F. E. D., Über die Religion (βλ. Α', 1 αὐτῆς τῆς Βιβλιογραφίας).

Thomte, Reidar, Kierkegaard's Philosophy of Religion*, New York, Greenwood Press, Publishers, 1969.

Ἐδῶ συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Α. Σεστὸφ καὶ τὸν Ν. Μπερντιάγιεφ, τῶν ὁποίων ἔργα σ' ἑλληνικὲς μεταφράσεις βλ. στὶς σχετικὲς ὑποσημειώσεις αὐτῆς τῆς μελέτης.

4. Ἡ ἐπίδραση τῶν νεοκαντιανῶν (Β. Βίντελμπαυτ, Α. Ρίτσλ, Η. Νάτορπ, Χ. Βάιγινκερ, Χ. Κόεν κ.ἄ.) στὴ φιλοσοφικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας καὶ ἡ συμβολὴ τῶν Ρ. Λότσε, Α. Μπερξόν, Ρ. Όττο, Π. Τίλλιχ κ.ἄ.

Στὴ συνέχεια παραθέτουμε μερικὰ βιβλία νεοκαντιανῶν ποὺ ἐπηρεάσαν τὴ φιλοσοφικὴ ἔρευνα τῆς θρησκείας, καθὼς καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν ποὺ, ἂν καὶ δὲν ἀνήκουν στὸ νεοκαντιανισμό, ὅπως ὁ Ε. Τρόελτςχ, λογυχάρη, δέχτηκαν ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Kant.

- Hermann, Eduard von, Die Religion im Verhältnis zum Welterkennen und zur Sittlichkeit, Halle 1879.
- Ritschl, Albrecht, Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung*, Bonn 1882.
- Troeltsch, Ernst, Zur religiösen Lage, Religionsphilosophie und Ethik, στα Gesammelte Schriften, τ. II, Tübingen 1913.
- Vaihinger, Hans, Die Philosophie des Als Ob, System der theoretischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus*, Berlin 1911.
- Wegener, Johannes (μαθητής του H. Vaihinger), Die christliche Religion als Religion des Als Ob, München 1923.
- Windelband, Wilhelm, «Das Heilige», Präludien, ε' έκδ., τ. 2 (1915), σ. 298-331 (Σύντομη, αλλά βαθυστόχαστη και ποιητική θρησκευτοφιλοσοφική μελέτη).

Ἀναφέρουμε επίσης τὰ βιβλία τοῦ νεοκαντιανοῦ Hermann Cohen, Der Begriff der Religion im System der Philosophie (1915) καὶ Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums (1919). Καθὼς καὶ τὰ βιβλία τῶν Paul Natorp, Die Religion innerhalb der Grenzen der Humanität (1908)*, Kurt Kessler, Kritik der neukantischen Religionsphilosophie (1920), Heinrich Scholz, Die Religionsphilosophie des Als Ob (1921) καὶ Johannes Hessen, Die Religionsphilosophie des Neukantianismus (1924).

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς νεοκαντιανούς ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι ἐρευνητὲς ἢ φιλόσοφοι, ὅπως οἱ R. Lotze, H. Bergson, R. Otto, P. Tillich, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἀποτέλεσαν πραγματικὴ συμβολὴ στὴς θρησκευτοφιλοσοφικὲς σπουδές. Παρακάτω ἀναφέρουμε ἔργα τους, ἡ καὶ ἔργα ἄλλων ποὺ γράφτηκαν γι' αὐτούς:

- Bergson, Henri, Les deux sources de la Morale et de la Religion, 88e édition, Paris, Presses Universitaires de France, (1932)1958.
- Dumphy, Jocelyn, Paul Tillich et le symbole religieux, Préface de Paul Ricoeur, Paris, Jean-Pierre Delarge, éditeur, 1977.
- James, Luther Adams, Paul Tillich's Philosophy of Culture, Science and Religion, New York, Harper & Row, Publishers, 1965.
- Lotze, Rudolf Hermann, Grundzüge der Religionsphilosophie. Diktate aus den Vorlesungen von R. H. Lotze, Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1882. Ἕνας μικρὸς τόμος μὲ σύντομες διαλέξεις (σκιαγραφίες) ποὺ, παρὰ τὸ μικρὸ μέγεθός του, ἄσκησε μιὰ δυσανάλογη ἐπίδραση.
- , Mikrokosmos. Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit. Versuch einer Anthropologie, Leipzig 1856-64, σὲ 3 τόμ. Σημαντικὴ ἐπίδραση ἄσκησε ἐπίσης καὶ τὸ μεγάλο αὐτὸ (σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ παραπάνω μικρὸ) ἔργο τοῦ Lotze, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ βασικά του ἔργα, ποὺ περιέχει πλούσιο ἐμπειρικό ὕλικό γιὰ τὴ φιλοσοφία τῆς θρησκείας.
- Ott, E., Henri Bergson, der Philosoph moderner Religion, Leipzig 1914. (Πρβλ. τὸ ἔργο τοῦ Bergson, Les deux sources de la morale et de la religion).
- Otto, Rudolf, Kantisch-Fries'sche Religionsphilosophie und ihre Anwendung auf die Theologie*, Tübingen 1909. Ἀγγλ. μετφρ. The Philosophy of Religion based on Kant and Fries, trans. by W. Tudor Jones, with a Foreword by W.

- Tudor Jones, London, Williams & Norgate Ltd, [1931. Πρβλ. Jakob Friedrich Fries, Wissen, Glaube und Ahndung, Hrsg. von Leonard Nelson, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprect, (1865) 1905. Βλ. τὰ κυριότερα ἔργα τοῦ R. Otto στὴ σύντομη μελέτη τοῦ Εὐαγγ. Δ. Θεοδώρου «Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Rudolf Otto», Θεολογία, τ. ΝΗ', τεύχ. 2 ('Απρ.-'Ιούν.) 1987, σ. 250. Βλ. ἐπίσης εἰδικὰ γιὰ τὴ θρησκαιοφιλοσοφία τοῦ R. Otto τὸ βιβλίο τοῦ R. F. Davinson, Rudolf Otto's Interpretation of Religion, Princeton, Princeton University Press, 1947. Καθὼς καὶ τὸ βιβλίο τοῦ G. Seifert, Die Religionsphilosophie bei Rudolf Otto, Düsseldorf 1936.
- Otto, R. Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, 23. bis 25. Auflage. München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1936. Ἀγγλ. μετφρ. The Idea of the Holy («The Experience of the Holy»), London, Oxford University Press, 1923, ἄλλες ἐκδόσεις: 1926, 1946, 1950 κ.λπ. Βλ. γιὰ τὸ βασικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ R. Otto τὰ βιβλία τῶν Fried. Feigl, «Das Heilige» — Kritische Abhandlung über Rudolf Ottos gleichnamiges Buch, β' ἔκδ., Tübingen 1940 καὶ Erich Gaede, Die Lehre von dem Heiligen und der Divination bei Rudolf Otto, Oschersleben (1932). Καὶ ἰδιαίτερα τὸ συλλογικὸ ἔργο (δεκαοκτῶ ἄρθρα) Die Diskussion um das »Heilige«, Hrsg. von Carsten Colpe, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1977 (στὴ σειρά: Wege der Forschung, Bd CCCV).
- Tillich, Paul, Systematic Theology, Chicago, University of Chicago Press, 1951-57, 2 τόμ.
- , Religionsphilosophie, Stuttgart 1969 (Βλ. Α', 3 αὐτῆς τῆς Βιβλιογραφίας).

**5. Ἀμερικάνικη φιλοσοφία τῆς θρησκείας
(Ουίλλιαμ Τζέημς, Τζὼν Ντιούι, Τζόσια Ρούς, Τζώρτζ Σανταγιάννα).**

- Bixler, Julius Seelye, Religion in the Philosophy of William James, Boston, Marshall Jones Company, 1926.
- Dewey, John, A Common Faith, New Haven, Yale University Press, 1934.
- , «Our Current Religious Problems», The Journal of Philosophy, τ. 33 (1936), σ. 324-27.
- James, William, The Varieties of Religious Experience: A Study in Human Nature*, Gifford lectures delivered 1901-1902 at Edinburg University, New York, Longmans, Green and Co, 1902.
- , Pragmatism: A new name for some old ways of thinking*, popular lectures in philosophy, New York, Longmans, Green and Co., 1907.
- James, William, The Will to Believe, London, Longmans, Green, 1927.
- , Essays on Faith and Morals*, selected by Barton Perry, New York, The World Publishing Co., 1972.
- Newman, Jay, «Popular Pragmatism and Religious Belief», International Journal for Philosophy of Religion, τ. 8 (1977), σ. 94-110.
- Royce, Josiah, The Conception of God, New York, The Macmillan Company, 1902.
- Santayana, George, Reason in Religion, New York, Charles Scribner's Sons, (1905)1930. Μεταγενέστερη ἔκδοση: Reason in Religion, σὺν 5τομῳ

- ἔργο τοῦ G. Santayana, *The Life of Reason: one-vol. ed., rev. by the author in collaboration with Daniel Cory*, New York, Charles Scribner's Sons, 1954.
- , *Scepticism and Animal Faith*, New York, Charles Scribner's Sons, 1923.
- Wienan, Henry Nelson-Horton, Walter Marshall, *American Philosophies of Religion*, Chicago, Willett, Clark and Company, 1936.

**6. Φιλοσοφική ἀνάλυση τῆς θρησκείας
καὶ φιλοσοφία τῆς θρησκευτικῆς γλώσσας.**

- Barnes, Ernest William, *Scientific Theory and Religion*, New York, The Macmillan Company, 1933.
- Bochenski, O. P., *The Logic of Religion*, New York, 1965.
- Buren, Paul M. van, *The Edges of Language: An Essay in the Logic of a Religion*, London, SCM Press Ltd, 1972.
- Charlesworth, M. J., *Philosophy of Religion: The Historic Approaches* (Βλ. Β', 1 αὐτῆς τῆς Βιβλιογραφίας), «Philosophy and the Analysis of Religious Language», σ. 145-74.
- Dismore, George Allen, *Religious Certitude in the Age of Science*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1924.
- Donelly, J. (ed.), *Logical Analysis and Contemporary Theism*, New York, 1972.
- Eagle, Albert, *The Philosophy of Religion versus the Philosophy of Science*, Printed for Private Circulation, Lowestoft (Great Britain), M. F. Robinson & Co., Ltd., At the Library Press, 1935.
- Ferré, F., *Language, Logic and God*, London, Eyre & Spottiswoode, 1962.
- Galama, IJ. - Sanders, A. F., *Logic, Epistemology and Analysis of Religious Language. A Select Bibliography* (with an Introduction by H. G. Hubbeling), Groningen, [Universitāt Groningen], 1974.
- Grabner-Haider, Anton, *Vernunft und Religion, Ansätze einer analytischen Religionsphilosophie*, Graz - Wien - Köln, Verlag Styria, 1978.
- Hudson, W. D., «On Two Points Against Wittgensteinian Fideism», *Philosophy*, τ. 43 (1968), σ. 269-73 (Ἀπάντηση στὸ ἔργο τοῦ Nielsen ποὺ δημοσιεύεται στὸν ἴδιον τόμο τοῦ περιοδικοῦ).
- , *Wittgenstein and Religious Belief*, London, Macmillan, 1975.
- Mitchell, B. (ed.), *Faith and Logic*, London 1957 (Βλ. Α', 2 αὐτῆς τῆς Βιβλιογραφίας).
- Möller, J. G., *Wittgenstein og Religionen*, København 1969.
- Poulain, J., *Logique et Religion: L'atomisme logique de L. Wittgenstein et la possibilité des propositions religieuses*, Den Haag/Paris 1973.
- Ramsay, Ian T., *Religious Language*, London, A. R. Allenson, 1957.
- Rorty, Richard (ed.), *The Linguistic Turn: Recent Essays in Philosophical Method*, edited and with an introduction by Richard Rorty, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1968.
- Russel, Bertrand, *Religion and Science*, Oxford, Home University Library, Oxford University Press, 1935 (Νεότερη ἔκδοση 1947).
- , «Logic and Ontology», *The Journal of Philosophy*, τ. LIV, &ρ. 9 (April 25) 1957.
- Ryle, Gilbert, *The Concept of Mind*, London, Hutchinson's University Library, 1949.

- Urban, Wilbur Marshall, «Elements of Unintelligibility in Whitehead's Metaphysics», *The Journal of Philosophy*, τ. 35 (1938), σ. 617-37.
- Whitehead, Alfred North, *Religion in the Making*, New York, Macmillan Company, 1926.
- Winch, Peter, «Meaning and Religious Language», στο συλλογ. *Essays on Reason and Religion*, edited by Stuart C. Brown, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1975, σ. 193-221.
- Wittgenstein, Ludwig, *Logisch-Philosophische Abhandlung; Tractatus Logico-Philosophicus**, London, Kegan Paul, 1922 και 1933 (Μεταγενέστερη έκδοση: trans. by D. F. Pears and B. F. McGuinness, London, Routledge & Kegan Paul, 1961).
- Zuurdeeg, W. F., *An Analytical Philosophy of Religion: A Treatment of Religion on the basis of the Methods of Empirical and Existentialist Philosophy*, New York 1958.

7. Σύγχρονη φιλοσοφία της θρησκείας.

- Brakenhielm, C. R., *How Philosophy Shapes Theories of Religion: An Analysis of Contemporary Philosophers of Religion with Special Regard to the Thought of John Wilson, John Hick and D. Z. Philips*, Diss. Upsala, Lund 1975.
- Cahn, Steven M.-Shatz, David (eds.), *Contemporary Philosophy of Religion*, edited by S. M. Cahn and D. Shatz, New York, Oxford, Oxford University Press, 1982 (Selected Bibliography 1965-80, σ. 301-10). Στο συλλογικό αυτό έργο περιέχονται μελέτες των R. Swinburne, S. M. Cahn, G. N. Schlesinger, Anne C. Minas, P. Ceach, T. Penelhum, G. I. Mavrodes, R. M. Adams, J. Cargile, K. Nielsen, A. Plantinga, Ninian Smart κ.ά.
- Ferré, Frederick, *Basic Modern Philosophy of Religion*, London, George Allen & Unwin Ltd, 1967.
- Kessler, Kurt, *Das Problem der Religion in der Gegenwartsphilosophie*, Leipzig und Berlin 1917.
- Macquarrie, John (ed.), *Contemporary Religious Thinkers: From Idealist Metaphysicians to Existential Theologians*, Selected and Introduced by John Macquarrie, London, SCM Press, 1968.
- , *Twentieth Century Religious Thought*, London, SCM Press, (1963)1971.
- Smith, Gerald Birney (ed.), *Religious Thought in the Last Quarter-Century*, Chicago, The University of Chicago Press, 1935.
- Wainwright, William J., *Philosophy of Religion: An Annotated Bibliography of Twentieth-Century Writings in English*, New York, Garland Press, 1978.

*Εδώ πρέπει να συμπεριληφθεί και το βιβλίο του H. Leisegang, *Religionsphilosophie der Gegenwart* (1930), καθώς και το βιβλίο του R. Köhler, *Der Begriff a priori in der modernen Religionsphilosophie*, Leipzig 1920, μολοντί το τελευταίο, όπως δείχνει και ο υπότιτλός του «Eine Untersuchung zur religionsphilosophischen Methoden», άνήκει επίσης και στην ένότητα Α', 1.

Γ'. ΚΥΡΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

1. Γενικά για τα κύρια θέματα της φιλοσοφίας της θρησκείας.

- Burt, Edwin, Type of Religious Philosophy, New York, Harper & Bros., 1939.
 Eucken, Rudolf, Problèmes capitaux de la Philosophie de la Religion, traduit par Charles Brognard, Lausanne, Librairie Payot & Cie, Paris, Librairie Fischbacher, 1910.
 Fern, Vergilius, First Chapters in Religious Philosophy, New York, Pound Table Press, Inc., 1937.
 Gearch, Peter, God and the Soul, New York, Schocken Books, 1969.
 Hirsch, E., Hauptfragen christlicher Religionsphilosophie, Berlin 1963.
 Leuba, James H., The Belief in God and Immortality, Chicago, The Open Court Publishing Company, 1921.
 Lewis, Edwin, God and Ourselves, New York, The Abingdon Press, 1931.
 Webb, C. C. J., God and Personality, London, Macmillan and Co., Ltd., 1919.
 Yandell, Keith, Basic Issues in the Philosophy of Religion, Boston, Allyn and Bacon, 1971.

2. Πρώτο θέμα: 'Ο Θεός ως αντικείμενο της θρησκείας (όντολογία και γνωσιολογία του Θεού).

- Baker, Rannie Belle, The Concept of a Limited God, Washington, Shenandoah Publishing House, 1934.
 Bertocci, Peter Anthony, The Empirical Argument for God in Late British Thought, Cambridge 1938 (βλ. Α', 2 αὐτῆς τῆς Βιβλιογραφίας).
 Brightman, Edgar Sheffield, The Problem of God, New York, The Abingdon Press, 1930.
 —, «An Empirical Approach of God», Philosophical Review, τ. 46 (1937), σ. 147-69.
 Cahn, Steven M., «The Irrelevance to Religion of Philosophic Proofs for the Existence of God», American Philosophical Quarterly, τ. 6 (1969), σ. 170-72.
 Evans, Stephen C., «Kierkegaard on Subjective Truth: Is God an Ethical Fiction?» (βλ. Β', 3 αὐτῆς τῆς Βιβλιογραφίας).
 Flew, Anthony, God and Philosophy, New York, Dell, 1966.
 Hartshorne, Charles-Reese, William L., Philosophers Speak of God, Chicago, The University of Chicago Press, 1953.
 —, Anselm's Discovery: A Re-examination of the Ontological Proof for God's Existence, La Salle 1965.
 Henke, Dieter, Gott und Grammatik, Nietzsches Kritik der Religion, Pfullingen, Verlag Günther Neske, 1981.
 Hick, John, Arguments for the Existence of God, New York, Herder and Herder, 1971.
 —, God and the Universe of Faiths: Essays in the Philosophy of Religion, London 1973.
 —, The Existence of God, A reader edited and with an Introduction. (Essay) by John Hick, from Plato to A. J. Ayer on the question «Does God exist?», Sixteenth Print., New York, Macmillan Publishing Co., Inc., 1976.

- Hughes, G. E., «Plantinga on the Rationality of God's Existence», *The Philosophical Review*, τ. 79(1970), σ. 246-52.
- Kenny, Anthony, *The God of the Philosophers*, Oxford, Clarendon Press, 1979.
- Knudson, Albert Cornelius, *The Doctrine of God**, New York, The Abington Press, 1930.
- Küng, Hans, *Existiert Gott? Antwort auf die Gottesfrage der Neuzeit*, München, Zürich, R. Piper & Co., Verlag, 1978.
- MacIntyre, Alasdair-Ricoeur, Paul, *The Religious Significance of Atheism*, New York, Columbia University Press, 1969.
- Malcolm, N., «Anselm's Ontological Arguments», *The Philosophical Review*, 1960 (Vol. LXIX). Δημοσ. ἐπίσης καὶ στὸ βιβλίο του *Knowledge and Certainty, Essays and Lectures*, Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall, 1963.
- Maritain, Jacques, *La signification de l'athéisme contemporain*, Paris, De Brouwer, 1949.
- Mavrodes, George I., *Belief in God: A Study in the Epistemology of Religion*, New York, Random House, 1970.
- Pringlō-Pattison, A. S., *The Idea of God in the Light of Recent Philosophy*, New York, Oxford University Press, 1917.
- Royce, Josiah, *The Conception of God*, New York 1902 (Βλ. Β', 5 αὐτῆς τῆς βιβλιογραφίας).
- Schwarz, H., *Der Gottesgedanke in der Geschichte der Philosophie, Erster Teil von Heraklit bis Jakob Böhme*, Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1913.
- Shaffer, J., «Existence, Predication, and the Ontological Argument», *Mind*, τ. LXXI, ἀρ. 283, Ἰούλιος 1962.
- Silem, E., *Ways of Thinking about God: Thomas Aquinas and some recent problems*, London, Darton, Longman & Todd, 1961.
- Swinburne, Richard, *The Existence of God*, Oxford, Clarendon Press, 1979.
- Taylor, A. E., *Does God Exist?*, New York, Macmillan, 1947.
- Titius, Arthur, *Natur und Gott*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1926.
- Weischedel, Wilhelm, *Der Gott der Philosophen, Grundlegung einer Philosophischen Theologie im Zeitalter des Nihilismus*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979, 2 τόμ.
- Wieman, Douglas Clyde Macintosh - Otto, Max Carl, *Is There a God*, Chicago, Willett, Clark and Company, 1932.

3. Δεύτερο θέμα: 'Ο άνθρωπος ὡς ὑποκείμενο τῆς θρησκείας (Ἡ προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς).

Ὁ Edgar Sheffield Brightman, κάνοντας λόγο γιὰ «τὴ σημασία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴ θρησκεία» («the importance of man for religion»), παρατηρεῖ: «Ἡ θρησκεία εἶναι μὴ ἐμπειρία χαρακτηριστικὰ ἀνθρώπινη... Θρησκεία εἶναι ὁ πόθος τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν πηγὴ τῶν πιδ ὑψηλῶν τοῦ ἀξιών καὶ ἡ αἴσθησή του γιὰ συνεργασία μὲ αὐτὴ τὴν πηγὴ καὶ ἐξάρτησή του ἀπὸ αὐτὴ τὴν πηγὴ. Θρησκεία εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴ δική του ἀξία καὶ γιὰ τὸν προορισμὸ του. Ἐπομένως κάθε θρησκεία ἀπαιτεῖ μιὰ ἀντίληψη γιὰ

τὸν ἄνθρωπο (τὸ θρησκευτικὸ ὑποκείμενο) ὅπως καὶ γιὰ τὸ Θεὸ (τὸ θρησκευτικὸ ἀντικείμενο). Καμιὰ φιλοσοφία τῆς θρησκείας δὲν μπορεῖ νὰ παραλείψει τὴν ἔρευνα τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος» (E. S. Brightmann, A Philosophy of Religion, σ. 342. Βλ. ἐπίσης ὁλόκληρο τὸ κεφάλαιο, κεφ. 11ο, μὲ τὸν τίτλο «The problem of human personality», σ. 342-70). Μὲ τὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα συνδέεται ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς γιὰ τὴν ὁποία ὁ Brightmann ἀφιερώνει στὸ βιβλίο του ἰδιαίτερο ἐπίσης κεφάλαιο (Βλ. τὸ 13ο κεφ. μὲ τὸν τίτλο «The problem of human immortality», σ. 387-410). Τὰ παρακάτω λοιπὸν βιβλία καὶ ἔρθρα ἀναφέρονται τόσο στὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου ὅσο καὶ στὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

- Baxter, Julius Seelye, *Immortality and the Present Mood*, Cambridge, Harvard University Press, 1931.
- Brightmann, Edgar Sheffield, *Immortality in Post-Kantian Idealism*, Cambridge, Harvard University Press, 1925.
- , *Personality and Religion*, New York, The Abingdon Press, 1934.
- , «What Is Personality?», *Personalist*, τ. 20 (1939), σ. 129-38.
- Brown, William, *Personality and Religion*, London, A & C. Black, 1950.
- Ducasse, C. J., *A Critical Examination of the Belief in the Life after Death*, Springfield, Illinois, Charles C. Thomas, 1961.
- Frazer, J. G., *The Belief in Immortality*, London, Macmillan and Company, Ltd., 1913.
- Galloway, George, *The Idea of Immortality*, Edinburgh, T. and T. Clark, 1919.
- Hicks, G. Dawes, *Human Personality and Future Life*, London, The Lindsey Press, 1934.
- Hick, John, *Death and Eternal Life*, New York, Harper & Row, 1976.
- Knudson, Albert Cornelius, *The Philosophy of Personalism**, New York, The Abingdon Press, 1927.
- Lamont, Corliss, *Issues of Immortality*, New York, Henry Holt and Company, 1932.
- Mavrodes, George I., «The Life Everlasting and the Bodily Criterion of Identity», στὸ συλλογ. ἔργο *Contemporary Philosophy of Religion*, ed. by S.M. Cahn and D. Shalz, 1982, σ. 199-210.
- Penelhum, Terence (ed.), *Immortality*, edited by T. Penelhum, Belmont, Calif., Wadsworth, 1973.
- , «Life after Death», *Contemporary Philosophy of Religion*, σ. 182-98.
- Philps, D. Z., *Death and Immortality*, New York, St Martin's Press, 1970.
- Pringle-Pattison, A. S., *The Idea of Immortality*, Oxford, Clarendon Press, 1922.
- Tsanoff, Radoslav A., *The Problem of Immortality*, New York, The Macmillan Company, 1924.

Βιβλιογραφία ειδικὰ γιὰ τὴν ἀθανασία σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνάσταση μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς μὲ τὸ γενικὸ τίτλο «Immortality and Resurrection», στὸ συλλογικὸ ἔργο ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ἀλλὰ καὶ ἄλλες φορές, τῶν S. M. Cahn καὶ D. Shatz (eds.), *Contemporary Philosophy of Religion*, σ. 308.

4. Τρίτο θέμα: Ἡ λύτρωση ἀπὸ τὸ κακὸ ὡς συνέπεια τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο (τὸν ἄνθρωπο) καὶ στὸ ἀντικείμενο (τὸ Θεό).

- Burton, Marion Le Roy, *The Problem of Evil*, Chicago, The Open Court Publishing Company, 1909.
- Hinton, James, *The Mystery of Pain*, New York, Michael Kennerley, (1866) 1914.
- Knudson, Albert Cornelius, *The Doctrine of Redemption**, New York, The Abingdon Press, 1933.
- Lempp, Otto, *Das Problem der Theodicee*, Leipzig, Dürr, 1910.
- Lewis, Clive Staples, *The Problem of Pain*, London, Bles, 1940 (Μεταγενέστερη ἔκδοση: New York, Macmillan, 1943).
- Macrakis, Michael K., *The Life of the Spirit in the Philosophy of George Santayana and its Application to the Idea of Christ*, dissertation for M. A. in Philosophy (1962), Athens 1980, *Ἰδιαίτερα τὸ ἔκτο κεφάλαιο (τοῦ Πρώτου Μέρους) «Distraction and liberation of the spirit», σ. 49-54 καὶ τὸ ἀντίστοιχο ἔκτο ἐπίσης κεφάλαιο (τοῦ Δεύτερου Μέρους) «The passion and the resurrection of Christ as the liberation of the spirit through suffering», σ. 136-162.*
- Schlesinger, George N., «Suffering and Evil», *Contemporary Philosophy of Religion*, σ. 25-31.
- Swinburne, Richard, «The Problem of Evil», *Contemporary Philosophy of Religion*, σ. 3-19.
- Tsanoff, Radoslav A., *The Nature of Evil*, New York, The Macmillan Company, 1931.

Δ'. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γεωργούλη, Κ. Δ., «Θρησκευολογία», ΘΗΕ, τ. 6 (1965), στ. 544-51.
- , *Φιλοσοφικά μελετήματα περὶ θρησκείας**, Ἀθήναι, ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, 1976.
- Δρούλια, Ἰωάν. Αἰώνιες ἀναζητήσεις καὶ ἀνάλογες θεωρίες (τοῦ ὄντος Ὀντος)*, Ἀθήναι 1981.
- Θεοδωρακοπούλου, Ι., *Φιλοσοφικά καὶ χριστιανικά μελετήματα**, β' ἐκδ. ἐπιτη-
ξημένη, Ἀθήναι 1973 (α' ἐκδ. μετὸν τίτλο *Χριστιανικά καὶ φιλοσοφικά μελετή-
ματα*, Ἀθήναι, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, 1949).
- , «Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας», *Χριστιανικό Συμπόσιο*, τ. 4 (1970), σ. 12-14.
- Θεοδώρου, Εὐάγγ. Δ., Ὁ Ἅγιος Αὐγουστῖνος καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας*, Ἀθήναι 1955.
- , Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Karl Jaspers*, Θεσσαλονίκη 1963.
- , «Φιλοσοφία τῆς θρησκείας [θρησκείας, φιλοσοφία]», ΘΗΕ, τ. 6 (1965), στ. 542-544.
- , Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Κάρλ Μάρξ*, Ἀθήνα 1984.
- , Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τοῦ Rudolf Otto*, Ἐξ ἀφορμῆς συμπληρώσεως 50 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου του, Ἀθήνα 1987.
- Κυριαζοπούλου, Σπυρ. Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐρώτησιν περὶ Θεοῦ, Ἀθήναι, ἐκδ. Μαυρίδου - Ἀποστολικῆς Διακονίας, 1960.

- Λιβερίადου, Εὐελπίδου, Προβλήματα Θρησκευτικής Φιλοσοφίας, 'Αθήναι 1958.
- Λογοθέτου, Κων. Ι., 'Η φιλοσοφία τῶν Πατέρων καὶ τοῦ Μέσου αἰῶνος*, 'Αθήναι, ἐκδ. Ι. Δ. Κολλάρου καὶ Σίας, τ. 1 (1930), τ. 2 (1934).
- Λούβαρι, Ν. Ι., 'Η φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἐν τῷ παρόντι*, 'Αθήναι 1916.
- , «Αἱ περὶ θρησκείας ἰδέαι τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας», Γρηγόριος Παλαμάς, ἔτ. Δ' (1920), σ. 412-17, 485-88, 490-94, 509-12, 540-54 (ἔῃχε δημοσιευθεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ Μάιο ὡς τὸ Νοέμβριο 1916 στὸ περιοδ. 'Ανάπλῃσις μὲ τὸν τίτλο «'Η ἐν τῇ θρησκείᾳ ἀλήθεια κατὰ τὸν φιλόσοφον Eucken»).
 - , «Θρησκεία καὶ φιλοσοφία», Γρηγόριος Παλαμάς, ἔτ. Η' (1924), σ. 149-59.
 - , 'Η θρησκεία ἀπὸ ἀξιολογικῆς ἐπόψεως*, 'Αθήναι 1928.
 - , Μεταξὺ δύο κόσμων*, 'Αθήναι, ἐκδ. 'Αποστολικῆς Διακονίας, 1949, ἰδιαιτέρᾳ «Τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν θρησκείαν (1. Θρησκευτολογικὴ ἔρευνα, 2. Ἐμβάθυνσις εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ)», σ. 251-321.
 - , «'Η οὐσία τῆς θρησκείας κατὰ τὴν σύγχρονον φιλοσοφίαν», στὰ Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀρ. 35 (1960), σ. 430-44.
 - , Συμπόσιον Ὁσίων (μελέται καὶ στοχασμοί), τ. Β': Θρησκευτολογία*, 'Αθήναι, ἐκδ. 'Αποστολικῆς Διακονίας, 1964.
- Μακράκη, Μιχ. Κ., 'Η αἴσθησις τοῦ θανάτου καὶ ὁ πόθος τῆς λυτρώσεως εἰς τὸν Ἀ. Τολστόη ἐν ἰδιαιτέρᾳ ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ἔργον αὐτοῦ: Ἀνάστασις*, διατριβὴ ἐπὶ διδασκαλίᾳ, 'Αθήναι 1978.
- , Ἐμμένεια καὶ ὑπερβασίς στὴ φιλοσοφία τοῦ Kierkegaard*, 'Αθήναι, ἐκδ. «'Ιδρυμὰ Γουλανδρῆ-Χόρν», 1983.
 - , 'Η λυτρωτικὴ δύναμις τοῦ πόνου στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο τοῦ Φιόντορ Ντοστογιέφσκι, ἰδιαιτέρᾳ στὸ τελευταῖο του ἔργο: Ἀδελφοὶ Καραμάζοφ*, διατριβὴ γιὰ ὑφηγεσίαν, 'Αθήναι, ἐκδ. 'Αποστολικῆς Διακονίας, 1984.
 - , «Φιλοσοφία καὶ θρησκεία» (κριτικὴ ἀνάλυσις τοῦ ὁμῶνυμου βιβλίου τοῦ Χρ. Μιχαλεβίτση), Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐπιθεώρησις, τ. 3, τεύχ. 8, Μάιος 1986, σ. 202-14.
- Μαλεβίτση, Χρ., Φιλοσοφία καὶ θρησκεία, 'Αθήνα, ἐκδ. «'Ιδρυμὰ Γουλανδρῆ-Χόρν», 1985.
- Ματσούκα, Ν., Ὑπάρχει χριστιανικὴ φιλοσοφία; Ἀνάπτυξις ἀπὸ τὴν «Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη 1971.
- Μπαλάνου, Δημ., 'Η περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ ἐπιστημονικὴ γνῶσις, 'Αθήναι 1905.
- Νησιώτη, Νικ. Α., Ὑπαρξισμὸς καὶ χριστιανικὴ πίστις κατὰ τὸν S. Kierkegaard καὶ τοὺς συγχρόνους ὑπαρξιστὰς φιλοσόφους Karl Jaspers, Martin Heidegger καὶ Jean-Paul Sartre*, διατριβὴ ἐπὶ διδασκαλίᾳ, 'Αθήναι 1956 (β' ἐκδ. 1969 καὶ γ' ἐκδ. ἀπὸ τὸ «Μήνυμα» 1985).
- , Φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ Φιλοσοφικὴ θεολογία (Σκέψεις ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς θέσεως τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας ἐν τῇ συστηματικῇ Θεολογίᾳ)*, α' ἐκδ., 'Αθήναι 1965 (γ' ἐκδ. τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1984).
 - , Προλεγόμενα εἰς τὴν Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν: Τὸ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δυνατότης γνῶσεως Αὐτοῦ*, 'Αθήναι 1965.
- Παπανοῦτσου, Ε. Π., «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας», Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, τ. ΚΕ' ('Απρ.-Δεκ.) 1926, σ. 285-398 καὶ τ. ΚΣΤ' ('Ἰαν.-Μάρτ.) 1927, σ. 41-65.

Τατάκη, Β. Ν., Θέματα Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας, Ἀθῆναι, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, 1952).

—, Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, Ἀθῆναι, ἐκδ. «Ἀστὴρ» Ἀλ. καὶ Ε. Παπαδημητρίου, 1967.

Φαράντορ, Μέγα, Δογματικὴ II, 1: Τὸ περὶ Θεοῦ ἐρώτημα, Ἀθῆναι 1977.

Στὰ παραπάνω ἑλληνικὰ βιβλία καὶ ἄρθρα ποὺ συγκεντρώσαμε ἐδῶ μ' ἐπιλογή, θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε ἐπίσης καὶ ξένα βιβλία ποὺ ἔχουν μεταφραστῆ στα ἑλληνικὰ καὶ ποὺ σχετίζονται ἄμεσα ἢ καὶ ἕμμεσα μὲ τὸ ἀντικείμενό μας. Τέτοια, λογουχάρη, εἶναι τὰ παρακάτω:

Class, D r., Φιλοσοφία τῆς θρησκείας (Religionsphilosophie) κατὰ τὰς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἑβράγγης παραδόσεις αὐτοῦ, ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Ἀχιθαγγέλου

Γεωργιάδου Ἐπισκόπου Θήρας, Ἀθῆναι, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1910.

Kalweit, P., Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας (Einführung in die Religionsphilosophie)*, μετάφρασις ἐκ τῆς δευτέρας γερμ. ἐκδόσεως [1921] ὑπὸ Ν. Ι. Λούβαρι, Ἀθῆναι, ἐκδ. Μιχ. Σ. Ζηκάκη, 1936.

Μπέξον, Ἀνρύ, Οἱ δύο πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας (Les deux sources de la morale et de la religion), μετφρ. Β. Ν. Τατάκη, Ἀθήνα, ἐκδ. «Πανεκδοτική», χ.χ. (Σειρά: Ἀθάνατα ἔργα).

Spranger, E d u a r d, Ὁ Ἄγνωστος Θεός (Der Unbekannte Gott), κατ' ἐλευθέραν μετάφρασιν ἐκ τοῦ γερμανικοῦ ὑπὸ Κωνσταντίνου Ἰω. Μερεντίου, Ἀθῆναι 1958.

Τίλλιχ, Πάουλ, Τὸ θάρρος τῆς ὑπάρξεως (The Courage to Be)*, εἰσαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις Χρήστου Μαλεβίτση, Ἀθήνα, ἐκδ. «Δωδώνη», 1976 («Φιλοσοφία καὶ Θεολογία», σ. 263-77).

Wittgenstein, L., Φιλοσοφικὲς ἐρευνες (Philosophische Untersuchungen), εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια Πάυλου Χριστοδουλίδη, Ἀθήνα, ἐκδ. Παπαζήση, 1977 (Σειρά: Φιλοσοφία-Πηγές).